

ARISTOTEL: O DUŠI

fra Dario Galić i fra Bojan Rizvan

Uvod

Predstavljamo danas Aristotelovo djelo koje se naziva *περι ψυχης*; latinski je naziv *De anima*, a hrvatski *O duši*. Da bismo bolje i sadržajnije upoznali Aristotelovo djelo koje se nalazi pred nama moramo se podsjetiti ukratko njegova životnog puta jer je on itekako bitan za shvaćanje samoga djela.

Aristotel je rođen u gradu Stagira u sjevernoj Grčkoj 384. g. pr. Kr. Više školovanje je stekao u Ateni, te je kroz dvadeset godina bio Platonov učenik, tj. do njegove smrti. Bio je odgajatelj makedonskog vojskovođe Aleksandra Velikoga koji je nakon što je došao na vlast omogućio Aristotelu povratak u Atenu gdje on osniva svoju školu Likej, poznatija kao peripatetička (od grč. *περιπατειν* -šetati), jer je Aristotel običavao predavati šetajući. Umro je samo nekoliko mjeseci nakon što je napustio Atenu 322., odnosno 321. g. pr. Kr.

Iako je bio Platonov učenik nije u potpunosti prihvatio njegovo učenje već se u njegovim djelima prepoznaje velika razlika, te čak i u ovom spisu daje mu kritiku, što ćemo kasnije čuti. Između Platona i Aristotela ima i osobnih razlika koje se odnose na stvari izvan filozofije: tako je Platon imao dara i interesa za književnost i matematiku, a Aristotel za prirodne znanosti, posebno biologiju.¹

Aristotel uvijek u svojim djelima teži za sistematičnošću te je u tom prepoznatljiv njegov metodološki pristup. Njegovo izlaganje povijesno-filozofskog mišljenja ponajprije sadrži povijesni pregled i kritiku različitih gledišta o kakvu problemu (konkretno ovdje o duši) da bi na kraju izložio svoje poglede², odnosno svoje mišljenje na

tematiku kao takvu. U svemu tome unosi svoju terminologiju koja je specifična i kako kaže sam prevoditelj Sironić koja mu je stvarala mnoge probleme.³

Tekst koji vam predstavljamo, "O duši" Aristotel je napisao za vrijeme svojeg drugog boravka u Ateni, te je to njegovo zrelo doba, u kojem on već ima cjelinu svoje filozofije i sada je razrada pojedinih tema način proširivanja već oblikovane cjeline⁴. Smatra se da je spis nastao oko 347. i 335. pr. Kr. kad je pisao i druga svoja djela o biologiji. Spis je karakterističan po tome što nastoji dati neke definicije duše. Tematski dio ovoga spisa možemo prikazati kao jedinstvo psihologije i filozofije života, u čemu psihologija označava ono temeljno pitanje: Što je duša?, te se zato i mogu psihologija, ali i ovaj spis, nazvati kao učenje o duši. Budući da on svoju psihologiju promatra sa tla biologije tu možemo govoriti o biološkoj psihologiji koja spada u prirodno-znanstveno područje.

Upoznati Aristotelovu misao o duši, znači upoznati njegovu misao o čovjeku, tj. znači vidjeti što Aristotel misli pod pitanjem: Tko je čovjek? U ovome zato djelu dolazi do izražaja njegova antropologija, njegov pogled na čovjeka kao čovjeka i ono što ga bitno čini takvim, tj. ono po čemu čovjek ne bi, naprosto, bio čovjek. U tome je veličina i bitnost ovoga kratkog, ali opet, važnog djela

1. Pojam duša – shvaćanje!

Za bolje shvaćanje same tematike Aristotelovog djela bitno je pojašnjenje pojma o kojem će najviše biti riječi, a to je pojam duša. Pojam je misao o biti predmeta, on donosi ono što taj

¹ I. Zelić, *Vodič kroz filozofiju*, Verbum, Split 2006.; str. 58

² B. Kalin, *Povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb, 2004.; str. ⁹⁸

³ Usp. Aristotel, *O duši /Nagovor za filozofiju*; Naprijed, Zagreb 1987.; Pogovor; str. 95

⁴ Usp. Aristotel, isto; B. Bošnjak, *Predgovor*; str. IX.

pojam jest odnosno što je njegovo štovstvo. Etimološko značenje riječi duše vezano je uz grčke riječi koje označavaju vjetar, životni dah, disanje (grč. *ανεμος* –dah, vjetar ili *αναίματος* –bez krvi, beskrvan).⁵ Pojmovna oznaka duše smjera najprije na unutarnje načelo biti (načelo života), koje se očituje u svome vlastitom tjelesnom gibanju.

Duša je načelo oblika i djelovanja kroz koje neživo tijelo zadobiva svoj bitni oblik bitka (forma) te kroz svoju produhovljenost postaje živim tijelom i na taj način posjeduje svoje specifično ispunjenje postojanja (akt) kao život koji sam sebe oblikuje i koji samostalno djeluje, postaje supstancija. Aristotelova filozofija prirode proučava prirodne supstancije tako što ih promatra kao stvari složene od forme i materije. Materija je ono što prima formu, građa u kojoj je forma ostvarena. Forma je pak način na koji je materija organizirana, ono što stvari daje oblik koji je karakterističan za predmete te vrste.⁶

Kao što vidimo duša je forma živih bića, ona je počelo života, ali ovdje je itekako bitno naglasiti da se ne misli samo na ljudsku dušu jer imamo, po Aristotelu, vegetativnu, senzitivnu i razumsku dušu. Isto tako potrebno je naglasiti da "duša" nije ni neka stvar, nije ni neki dio tijela kao npr. srce ili bubregi ili koji drugi organ. Ovdje nam u razumijevanju može pomoći analogija sa softverom kod kompjutera jer kod softvera je ljudima teško shvatiti što bi to bilo i gdje se nalazi taj određeni dio koji čini taj softver.⁷ Pojašnjavanje možemo nastaviti podjelom da neka tijela imaju život, a neka nemaju. Pod pojmom života misli se da se to tijelo hrani, raste odnosno smanjuje. U tom odnosu svako je tijelo supstancija.

Već smo saznali da duša nije tijelo, jer prema Aristotelu, tijelo samo po sebi nije supstrat ne-

čega. To znači da je duša supstancija u smislu oblika prirodnog tijela koji u svojoj mogućnosti (potenciji) ima život. Supstancija je entelehija (ispunjenje). Duša je entelehija prirodnog tijela, koje ima život u mogućnosti⁸, reći će Aristotel, te dalje naglašava da je duša prva entelehija prirodnog tijela koje je opskrbljeno organima.⁹ Dakle duša je bit i forma tijela kao što smo već spomenuli u prethodnom dijelu. Aristotel navodi ovaj primjer pokazujući nam tu činjenicu jasnom: "Kad bi oko bilo živo biće, tad bi gledanje bilo njegova duša. No kao što zjenica i gledanje čine oko tako su duša i tijelo zajedno živo biće. Iz toga izvodimo da duša ne postoji odvojeno od tijela."¹⁰

Teorija duše je pitanje fizike i biologije, ali ne i samo njih jer nadilazi pitanja koja se postavljaju na razini čiste prirode te se tako okreće prema metafizici koja istražuje ono što je nadempirijsko, dakle ono što ne pripada domeni iskustva. Pitanja o duši obuhvaćaju cjelokupnu stvarnost koja nas okružuje i koje smo sami dio. Duša je svebivajuća, sve što egzistira, ono što postoji kao takvo. Duša je mjesto u kojemu se oblikuju čovjekovi odnosi, pa čak i onaj temeljni odnos prema samoj istini koja je nepromjenjiva i u tom pogledu stalna.

2. Pregled spisa

Spis O duši koji je izvorno pisan na grčkom preveden je na hrvatski jezik preko kritičkog izdanja koje je izdano na engleskom jeziku, a kako kaže sam prevoditelj, u nekim teškim riječima ili u nekim zabudama koristio je i latinski, njemački te talijanski prijevod¹¹. Ovo izdanje koje smo mi koristili ima devedeset i četiri (94) stranice te je podijeljen na tri knjige koje imaju svoje podnaslove. Knjige posjeduju podnaslove u svojem rasponu od najmanje tri, do najviše pet.

⁵ Usp. A. Mišić, Rječnik filozofskih pojmova, Verbum, Split 2000.; str. 74

⁶ P. Gregorić, Aristotel o diobi duše, Prolegomena 7 (2) 2008.; str. 133

⁷ I. Zelić, isto; str. 256

⁸ Aristotel, isto; str. 30

⁹ Isto

¹⁰ Isto, str. 31

¹¹ Isto, str. 95 -96

2.1. Prva knjiga

Kao već poznati sistematičar Aristotel na početku prve knjige naglašava potrebu sustavnog istraživanja da bi se došlo do istine u istraživanju. Ako želimo odrediti njegovu metodologiju, onda možemo kazati da postupa na način fenomenologije, tj. opisuje činjenice koje su povezane s nutarnjim ili vanjskim iskustvom te promatra život u prirodi unutar kojega je prisutno stalno događanje (promjena, sve je u pokretu).

Unutar ove prve knjige Aristotelovog spisa O duši postavljaju se četiri ključna pitanja koja su bitna za razumijevanje samoga Aristotelova stava o promatranju materiji (duši):

1. Pitanje radnje -unutar ovoga pitanja otkrivamo pitanje trpljenja. Autor želi naglasiti činjenicu da je sve u pokretu, da se sve kreće te da je sve promjenljivo. Tako svaka radnja ima svoje atribute i kvalitete koje je potrebno odrediti.
2. Pitanje uzroka -postavlja pitanje zašto je nešto takvo kakvo jest. Sve što postoji nužno mora imati svoj uzrok postojanja. To je kauzalni način promatranja stvarnosti kakva ona uistinu jest.
3. Pitanje bivanja/egzistencije -svako tijelo na ovaj ili onaj način egzistira, bilo da se radi o pukoj materiji, ili pak nekoj produhovljenoj. Čak i mrtva priroda, kaže Aristotel, da egzistira. Stoga je pitanje egzistencije bitno.
4. Pitanje definicije -da bismo uopće mogli istraživati zbilju, kao i neke predmete u toj zbilji, valja te predmete istraživanja, materijalne objekte, definirati.

Aristotel dalje poziva na nužnost određivanja kojoj vrsti duša pripada i što je ona. Da li je ona djeljiva? Ako jest koji su njezini dijelovi? Da bi došao do definicije duše, ide na aporije, dvojbe. Jesu li sve duše iste ili nisu? Koje su to funkcije koje duša obavlja? Pita se koja to stanja duša posjeduje? On traži bit same duše.

U svom izlaganju Aristotel sustavno pravi sintezu svega dotadašnjeg istraživanja o duši. On navodi da smo kretanje i osjetilno opažanje

duše primili od starijih, te iznosi njihova shvaćanja i objašnjenja duše. Aristotel prvo iznosi Demokritova razmišljanja i njegovu nauku da je duša vatra i topla, te da se sastoji od okruglih atoma jer takvi oblici prodiru kroz sve i sami se kreću. Pitagorejci su pak tvrdili da je duša sitna prašina u zraku. Aristotel spominje i Anaksagorino shvaćanje duše kao one koja pokreće, ali posebno mjesto u izlaganju razmišljanja zauzima Platon sa svojim Timejem u kojem je duša sastavljena od elemenata. Filozof navodi i Hipona koji drži za dušu da je voda zbog sveprisutnosti vlage. Aristotel iznosi isto tako Talesovo, Diogenovo, Heraklitovo (vatra), Alkmeonovo shvaćanje duše, te dolazi do zaključka da je definiranje duše bitno vezano sa počelima pojedini filozofa.

Aristotel navodi dalje da svi zastupaju tri bitna obilježja duše:

1. kretanje - u prirodi je sve u pokretu iz čega proizlazi da onda nužno to što se kreće i živi, te se tako može definirati duša kao život. Upravo je i to oznaka čovjeka da on živi dokle god se kreće. Prije Aristotela filozofi su pretpostavljali, kako sam autor navodi, da je kretanje prava osobitost duše i da se sve ostalo kreće kroz nju, a ona sama od sebe zbog toga što ne vidi da išta uzrokuje kretanje što se i samo ne pokreće¹². Zanimljivo je primijetiti da Aristotel u djelu navodi četiri vrste kretanja: promjena mjesta, postajanje drugim, smanjivanje i povećavanje. Duša se kreće po acidenciji, te može pokretati i samu sebe. Može biti pokrenuto ono u čemu je ona (tijelo), a to je pokrenuto od duše. Na drugi način, po Aristotelu, ona ne može biti pokrenuta u prostoru¹³.
2. opažanje - ili spoznavanje odigrava veliku ulogu u grčkoj filozofiji, te već i Platon kaže da čovjek zrije ideju. Svaka znanost, a prije svega filozofija, ima cilj spoznavanje istine, te je želi upoznati kao takvu. Upravo u tu svrhu

¹² Isto; str. 8

¹³ Isto; str. 20

koristi čovjek razum kako bi mogao spoznati istinu.

3. bez tjelesnost - duša kao takva nema materijalne uzroke u sebi, ona je posve duhovna. Tako je Aristotel dao neke temeljne postavke na kojima će se kasnije graditi teološka misao, kao i čitava srednjovjekovna skolastička filozofija.

U zadnjem djelu prve knjige Filozof se kritički osvrće na mišljenja prethodnika koja argumentirano pobija i odbacuje. A među ostalima Platonu upućuje osam prigovora vezanih za nauku o duši. Potom knjigu završava tumačeći kretanje koje nije svojstveno skladu i sastojanje duše.

2.2. Druga knjiga

Druga knjiga započinje jednom od najopćenitijih definicija, a ta je da je duša supstancija. Supstancija se može podijeliti na materiju i formu, od koje materija čini potenciju, a forma označava entelehiju, tj. ispunjenje potencije. U duši kao entelehiji tijela možemo prepoznati znanje i razmatranje. Razmatranju odgovara budnost, a posjedovanju znanja bez izvršenja odgovara san, te upravo na taj način objašnjava Aristotel njihov međusobni odnos. Duša je prva entelehija prirodnog tijela koja ima život u potenciji, te je ona supstancija po obliku.¹⁴

Nadalje autor tvrdi da ono što čini živa bića živima jest opažanje, a gdje je osjet opažanja da je tu prisutna i bol i naslada, a gdje su pak prisutne one prisutna je i požuda. Objašnjavajući različnost duše i tijela Filozof piše da nije tijelo entelehija duše, već upravo vrijedi obratno: da je duša entelehija tijela.

Aristotel primjećuje da postoji jedan skup usko povezanih aktivnosti koje su prisutne u svih živih bića, a to su: hranjenje, rast i razmnožavanje. On smatra da su te tri aktivnosti usko povezane iz dva razloga. Prvo je da sva živa bića rastu i razmnožavaju se zbog toga što se hrane, a ta hrana dijelom ide za rast, dijelom za razmno-

žavanje. Drugo, i hranjenje i razmnožavanje nužni su za opstanak. Upravo te tri dimenzije po njemu predstavljaju temeljne životne aktivnosti.¹⁵ Još neke od sposobnosti duše koje Aristotel prepoznaje su mogućnost osjećanja, želje, kretanja na mjestu i mišljenje.

Prema autoru Spisa, duša je ona koja hrani, te je to prva i zajednička sposobnost duše i po njoj svima pripada život. Duša je za njega izvor kretanja, svrha i uzrok svega. Unutar hranjenja Aristotel razlikuje troje: ono što biva hranjeno (hranjenik), ono čime se hrani i ono što hrani. Ono što hrani je prva duša, hranjenik je tijelo koje je posjeduje, a ono čime se hrani je hrana.

Pisac govori o odnosu potencije i entelehije, te ih razlaže i objašnjava kroz trpljenje i osjetilne sposobnosti koja je u potenciji kakvo je osjetilno već u entelehiji. Opažanje se događa kroz osjetila i razlikuje Aristotel predmete opažanja kojima je zajedničko kretanje, mirovanje, broj, oblik, veličina, jer takve stvari nisu vlastite ni jednom osjetilu nego su zajedničke svima. U daljnjem razlaganju Aristotel nam daje definiciju svjetla te kaže da je svjetlo entelehija (ostvarenje) prozirnoga ukoliko je prozirno, dok je mrak lišavanje iz prozirnoga takvog stanja svjetla.

Dalje i kroz druga, od pet, osjetila koja imamo Aristotel razlaže bitne oznake same duše, te tako na neki način povezuje filozofiju prirode s filozofskom antropologijom. Upravo osjetilno spoznavanje je za njega trpljenje te navodi zanimljiv primjer pišući na jednom mjestu: "Što je drugo osjetiti miris nego trpjeti nešto?"¹⁶

2.3. Treća knjiga

Posljednja knjiga u spisu započinje pokazujući i objašnjavajući odnos između osjeta i predmeta. Sva osjetila su prema Aristotelu sastavljena od zraka i od vode, te on tvrdi da sve opažamo kretanjem. Kretanje jest nužno nekakvo djelovanje stoga djelovanje stvaralačkog i pokretačkog ostvaruje se u onome koji trpi, a to

¹⁴ Isto, str. 32

¹⁵ P. Gregorić, isto; str. 136.

¹⁶ Aristotel, isto; str. 64

je sam predmet spoznavanja. Temeljna Aristotelova definicija kretanja, o kojem se bavi u daljnjim recima Spisa, jest da je kretanje prijelaz iz potencije u akt, tj. iz mogućnosti u čin. Nadalje, Aristotel govori o osjetilnom razmjeru gdje želi istaknuti da svako prekoračenje nije dobro, jer upropaštava sam osjet. Entelehija ili ostvarenje samoga okusa jest kad sam u sebi pomoću predmeta bude izvršen i ostvaren.

U daljnjem svojem razmišljanju Aristotel govori o nastanku predodžbi koja je različita i od osjetilnog opažanja i od razuma. Predodžba naime nije isti misaoni čin kao shvaćanje koje razlikujemo kao znanje, mnijenje i razumijevanje. Predodžba kao takva može biti istinita, ali jednako tako može biti i lažna. Treba razlikovati mišljenje i opažanje koji nikako nisu isto jer je opažanje ili snaga ili djelatnost, a mišljenje donekle predodžba, a donekle shvaćanje.

Pretposljednji dio ovoga poglavlja posvećen je mišljenju i spoznaji jer Aristotel nam želi objasniti kako nastaje mišljenje. Duša je, prema mnogim autorima prije Aristotela, mjesto oblika misli, što i on sam potvrđuje te naglašava da ne samo čitava, nego da je obdarena moću mišljenja (u potenciji).¹⁷ Najviši stupanj mišljenja je um jer upravo on ima sposobnost mišljenja, te je upravo um duše ono čime duša misli. Aristotel govoreći o tome unosi termin misaona duša (νοητικη). Zaključak dakle glasi da um je od tijela odvojen, te da on ne može doći u svoje ostvarenje prije nego što misli. Prije toga je tabula rasa. Taj um o kojem govori jest djelatni um, to mu je supstancija. Taj um stalno misli i sam zaseban on jest što jest, te je samo on besmrtni i vječan, a nasuprot tome je pasivan um koji je propadljiv. Um u Aristotela je predegzistirajući jer on dolazi izvana te ulazi u tijelo kao nešto božansko i samo je on besmrtni. Taj je um uspoređen sa svjetlom.

Unutar samog tog dijela teksta Aristotel na pomalo neupadljiv način donosi i podjelu svoga razmišljanja duše. Po njemu duša se dijeli na tri dijela kao što postoje i tri vrste živih bića:

1. vegetativna duša- ili anima nutritiva. Nju posjeduju biljke te ta duša uključuje hranjenje i razmnožavanje.
2. senzitivna duša - ili anima sensitiva. Ona osim hranjenja i razmnožavanja uključuje kretanje i osjete.
3. racionalna duša – ili anima intellectualis. Posjeduje sve nabrojano, ali još uključuje i razum, tj. razumsko mišljenje.¹⁸ Tim razumom čovjek nadilazi ono “ovdje i sada” o čemu nam kao i životinjama svjedoče osjetila, i doseže ono što je nužno i vječno. To je ono što čovjeka bitno razlikuje od drugih živih bića.

U svakome je od ova tri dijela prisutna žudnja, a žudnja je usko povezana i s kretanjem koje pretpostavlja troje: ono koje pokreće, ono čime se pokreće i ono koje je pokrenuto. Nijedno pokrenuto tijelo nema dušu bez osjetilnog opažanja koje je obilježje složenog bića.

U zaključku samoga djela O duši Aristotel preko kretanja dolazi do nepokrenutog pokretača¹⁹, tj. Boga u današnjem kontekstu. Aristotel govoreći o metafizici ili prvoj filozofiji spomenuo je kako ona nužno mora biti teologija jer u svijetu, kako smo čuli sve se kreće, a sve što se kreće kreće se od nekog drugog, tj. nešto ga pokreće. On napominje da se ne može tako ići u beskraj zato što u beskraju nema Prvoga, a ako nema Prvoga onda nema ni kretanja, ali budući da Prvoga ima, onda je on nepokrenuti pokretnik. Tu Aristotelovu specifičnost su kasniji filozofi nazvali regressus in infinitum.

Zaključak

Spis O duši koji smo vam nastojali predstaviti opisuje Aristotelov pristup duši, koji je različit od drugih, jer je on prirodnofilozofski. Predstavljeni spis tako utemeljuje Aristotelovu biologiju, te daje tumačenje zajedništva duše i tijela.²⁰ Ovaj se spis, nadalje može gledati kao

¹⁸ Usp. H. Burger, *Filozofska antropologija*, Naprijed, Zagreb 1993.; str. 40

¹⁹ Usp. Aristotel, isto; str. 92

²⁰ Gerd Haefner, *Filozofska antropologija*, Naklada Breza, Zagreb 2003.; str. 194

¹⁷ Isto; str. 77

prethodnica znanosti psihologije jer je upravo psihologija riječ o duši, u svojem etimološkom značenju. Aristotel gotovo u cijelom tekstu nigdje ne donosi kompletnu definiciju duše, već je objašnjava kao sastavnicu mnogih od značajaka koje joj pripadaju.

Djelo iako je prevedeno s grčkog jezika, zadržalo je svoju temeljnu poruku, iako se čini da je stil pomalo težak za čitanje. Koliko je težak za čitanje, toliko više traži od nas pozornosti da bismo ga bolje shvatili i upoznali, te se na taj način susreli s mišlju Aristotela.

Aristotel je važan filozof, ne samo za svoje razdoblje, već je dao mnoge okvire različitim znanostima, a znademo da je posebnu važnost dobio i u skolastičkoj kršćanskoj filozofiji koja je obilježila kršćansku misao srednjega vijeka, te taj njegov tako snažan utjecaj možemo sa sigurnošću reći da traje i u naše vrijeme jednako djelatno i živo.

U našem radu nismo koristili samo ovaj spis već smo se služili i različitom literaturom kako bismo nejasnoće na koje smo naišle, lakše i s većim razumijevanjem shvatili i mogli ih predstaviti. Taj posao, iako smo mislili drugačije, nije bio nimalo lagan, ali smo sada još sretniji jer smo uspjeli barem donekle dokučiti Aristotelovu misao koja živi i danas po njegovim djelima. Imati istu misao s nekim znači najbolje tu osobu poznavati stoga smo zbog toga ponosni, ali i svjesni poticaja koji nam je upućen da ne zaboravimo Istinu koja u nama stvara slobodu (usp. Iv 8, 32).

Posebno nas je u ovom djelu zainteresirala Aristotelova misao o Bogu, kojega naziva gore spomenutim nazivom: nepokrenutim pokretačem. Upravo je to naš Bog kojeg se može spoznati naravnim svjetlom razuma, kako nas poučava nauk Crkve, te je to donekle učinio i Aristotel u ovom svojem djelu, ali ipak nenametljivo kako i dolikuje samim filozofima.